

1996. Jaar van het industrieel erfgoed

Frans Nas

Het gebouw van de Coöperatieve Landbouwvereniging aan de Rembrandtlaan, gezien vanaf de spoorzijde. Het werd gebouwd in 1916 en gesloopt in 1986. Foto 1941.

Tien jaar geleden werd aan de Rembrandtlaan in Bilthoven het bedrijfspand van de Coöperatieve Landbouwvereniging afgebroken. In 1983 kreeg dit gebouw, bij de Monumenteninventarisatie De Bilt, de volgende 'redengevende beschrijving':

"Een van de weinige fabrieksgebouwen in Bilthoven. Hoewel danig vervallen is het pand nog van een aardige vorm en detaillering, typisch voor de vroegetwintigste-eeuwse bedrijfsgebouwen".

Toen de Fa. van Westrhenen, in 1986 eigenaar van het pand, besloot het gebouw te slopen, werd door niemand bezwaar aangetekend.

Afgezien van de vraag of er destijds voldoende aanleiding was om te protesteren tegen de sloop van dit pand, vermoed ik dat ook in 1996 een vergelijkbaar bedrijfspand zonder protest zou verdwijnen. Toch is in Nederland gedurende het laatste decennium de inzet voor het behoud van 'sporen van bedrijvigheid' toegenomen. Het jaar 1996, als 'Jaar van het Industrieel Erfgoed', is dan ook geen toeval.

Na een inleiding over de groeiende belangstelling voor het industrieel erfgoed in Nederland, wil ik in dit artikel de aandacht vragen voor 'sporen van bedrijvigheid' in onze eigen gemeente.

De Industriële Revolutie 1)

Aan het einde van de 18e eeuw begint in Engeland de industriële revolutie met als gevolg ingrijpende maatschappelijke veranderingen. De uitvinding van de stoommachine speelt daarbij een belangrijke rol. De productieprocessen worden grootschaliger. Daarnaast leidt de toepassing van nieuwe bouwmaterialen, zoals gietijzer, tot het ontstaan van nieuwe typen gebouwen en constructies. Bekende voorbeelden daarvan zijn stations, fabrieken, bruggen en watertorens. In Nederland ontstaan pas na 1870 de eerste fabriekscomplexen en wordt ook de stoommachine op grotere schaal toegepast in het productieproces.

Industriële Archeologie

De belangstelling voor sporen van het industrieel verleden in ons eigen land is van recente datum. Ook nu lopen we wat achter bij Engeland. Daar groeide eerder het besef dat het behoud van overblijfselen van oude industrieën en technieken noodzakelijk is. Een belangrijk motief was en is, het recht van toekomstige generaties, te weten hoe hun voorouders leefden en werkten. De Engelse historicus Michael Rix introduceert in 1955 de term 'Industriële Archeologie'.

Hij geeft de volgende omschrijving van dit begrip:

"Industriële archeologie is het registreren, in speciale gevallen behouden en interpreteren van terreinen en structuren van vroeg-industriële activiteiten, in het bijzonder de monumenten van de industriële revolutie". Als voorbeelden noemt Rix fabrieken, stoommachines, bruggen, kanalen, sluizen, pompstations, spoorwegstations, watertorens, enz.

De belangstelling voor het industriële monument in Nederland is tot de jaren zeventig zeer gering. Daarna neemt de aandacht voor deze objecten toe, vooral onder invloed van het in snel tempo verdwijnen van oude bedrijfsgebouwen.

De stichting Federatie Industrieel Erfgoed Nederland(FIEN) stelt, dat de vernietiging op grote schaal van monumentwaardige fabrieksgebouwen wordt veroorzaakt door:

1. De modernisering van productieprocessen, waardoor oude fabriekscomplexen en machines worden vervangen.
2. De enorme golf van fusies en bedrijfsconcentraties sinds de jaren zeventig. Talloze overbodig geworden bedrijfscomplexen worden afgestoten en, indien geen andere bestemming voorhanden is, gesloopt. Een goed voorbeeld hiervan zijn de zuivelfabrieken.
3. Schaarste aan grond in een dichtbevolkt land als Nederland. Komt een oud bedrijfscomplex leeg te staan, dan volgt vaak direct sloop om een nieuwe bestemming te geven aan de grond.

FIEN schrijft dat het niet toevallig is dat er belangenorganisaties ontstaan, die zich het lot van deze bedreigde categorie monumenten aantrekken.

Bij de viering van het tweede lustrum van FIEN in 1994 zijn er 51 aangesloten organisaties. Deze zijn zowel lokaal als regionaal en landelijk categoriaal enthousiast bezig het industrieel erfgoed meer bekendheid te geven. Dat doen ze veelal door te inventariseren, te (doen) behouden. Het plezier dat zij aan dit werk beleven blijkt aanstekelijk te werken.

Ook bij de nationale overheid is de aandacht voor dit onderwerp sterk gegroeid. De nota 'Het Industrieel Erfgoed en de Kunst van het

Vernietigen' (1991) van het Ministerie van W.V.C. heeft in 1992 geleid tot de oprichting van het Projectbureau Industrieel Erfgoed(PIE).

Omdat álles bewaren volgens het PIE niet mogelijk is, zijn onderzoek en advisering gericht op het selectief behoud van waardevolle industriële "getuigenissen". Bij het Monumenten Inventarisatie Project(MIP), een inventarisatie van bouwkunst uit de periode 1850-1940, ligt de nadruk op de kunsthistorische waarde van de gebouwen. Hierdoor dreigen veel bedrijfsgebouwen het loodje te moeten leggen. Toch zijn deze van belang voor de sociaal-economische geschiedenis van ons land.

Een oud fabrieksgebouw is niet alleen van belang als bedrijfsmonument, maar kan ook een indruk geven van de arbeidsomstandigheden en produktiemethoden zoals die vroeger bestonden.

De Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) ontwikkelt voor de selectie in die stad additionele criteria: de herinneringswaarde, de esthetische waarde, de uniciteit, de wetenschappelijke waarde, de educatieve waarde en de gebruiks- en economische waarde.

Het jaar 1996

Het Projectbureau Industrieel Erfgoed en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg hebben het jaar 1996 uitgeroepen tot het Jaar van het Industrieel Erfgoed.

'Een jaar dat gekenmerkt zal worden door een groot aantal activiteiten die een brug slaan tussen musea, monumenten, toerisme en educatie. Maar vooral een jaar waarin het industrieel erfgoed erkend moet gaan worden als een wezenlijk onderdeel van onze recente cultuurgeschiedenis'. 2)

Het ligt op de weg van de Historische Kring in zo'n jaar wat extra aandacht te besteden aan het industriële verleden van de gemeente De Bilt, in zoverre dat nog in objecten en structuren tot uiting komt.

Speuren naar Sporen in de gemeente De Bilt

Bij het zoeken naar sporen van bedrijvigheid stuit men al snel op de vraag hoe het begrip 'industrieel erfgoed' te definiëren. In Leiden kiest men voor een ruime definitie. Het gaat de STIEL niet alleen om fabrieken, maar ook om winkels, pakhuizen, bruggen, stations en nutsbedrijven. Het gaat hen om alle over-

blijfselen uit het tijdperk van de industrialisatie, dus ook om interieurs, machines en gereedschappen.

Voorlopig kies ik ook voor een brede definitie. Allerlei objecten en structuren die verwijzen naar verdwenen bedrijvigheid in deze gemeente kunnen in aanmerking komen. Er heeft binnen de Historische Kring nog geen inventarisatie van 'monumenten van bedrijf en techniek' plaatsgevonden. De hieronder genoemde zaken kunnen een eerste aanzet daartoe zijn. Ze betreffen de bouwperiode tot de Tweede Wereldoorlog. 3)

gekregen op de gemeentelijke monumentenlijst en wel onder de volgende omschrijving:

"Voormalig fabrieksgebouw in neorenaissancestijl uit ca. 1880. Architectuurhistorisch waardevol vanwege het zeldzame bouwtype (monument van bedrijf en techniek)." 5)

Andere sporen van bedrijvigheid uit de vorige eeuw zijn eigenlijk alleen nog maar in afgeleide zin te vinden.

De woning van David Buitenweg aan de Dorpsstraat, omstreeks 1890. Vóór het huis David Buitenweg met kleinzoon. Rechts het ijzeren hek met daarboven het wapen.

De periode vóór 1900

Of er binnen het pand Sluishoef aan de Utrechtseweg nog herkenbare overblijfselen van de Vingerhoedsmolen (1645-1800) of van de bedrijfsruimte van Heus (1823-?) zijn bewaard gebleven, is mij niet bekend. De buitenkant is in de loop der tijd zodanig gewijzigd dat er van wat ooit de vingerhoedenfabriek was niets meer over is.

Van andere fabrieken of werkplaatsen gebouwd vóór 1900 mogen er twee niet onvermeld blijven.

Aan de Biltse Grift, niet ver van de Universiteitsweg, staat het bedrijfspand waarin vanaf 1888 de eerste Biltse wasserij gehuisvest was. Een belangrijk deel van het oorspronkelijke gebouw van deze wasserij is bewaard gebleven. 4)

Het tweede pand is Holle Bilt 25. In 1899 nam de Fa. Blass & Groenewegen dit magazijn in gebruik. Het heeft inmiddels een plaatsje

Deze zijn afkomstig van de belangrijkste Biltse industrie uit de vorige eeuw, de Rijtuigfabriek aan de Dorpsstraat. In dit in 1837 opgerichte bedrijf zijn in 1886 al meer dan 2100 rijtuigen vervaardigd. Behalve aan het buitenland, met name aan het toenmalige Nederlands-Indië, levert de firma Ingenhoes, Buitenweg & Co ook aan het koninklijk huis. Vanaf 1887 prijkt het Koninklijke Wapen van de Hofleverancier boven de poort van de fabriek. Dit pronkstuk is nog steeds in het bezit van de familie Buitenweg. 6) Het was te zien op de tentoonstelling 'Oude bedrijven in De Bilt en Bilthoven'. 7)

Verder is er nog een historisch hekwerk. In recente publikaties wordt dit hekwerk verbonden met de naam Olland, omdat de Snelwegerfabriek Olland de leegstaande rijtuigfabriek in de Dorpsstraat in 1925 in gebruik nam. Het hekwerk is nu nog te zien op de Soestdijkseweg 394.

Dat hek is vrijwel identiek met het hek op bijgaande foto. Dit hek stond naast de woning van David Buitenweg aan de Dorpsstraat en gaf toegang tot het fabrieksterrein van de Rijtuigfabriek en later tot het erf van de snelwegerfabriek. Het hekwerk is zeer waarschijnlijk op de Rijtuigfabriek vervaardigd. Rijtuigbouwers waren immers bekwame smeden.

De periode ná 1900

De eerste bedrijfsgebouwen van enige importantie aan het begin van deze eeuw in onze gemeente gebouwd, zijn die van Inventum (1908) en Jean Heijbroek (1912).⁸⁾ Ze hebben geen bijzondere aandacht gekregen bij de monumenteninventarisaties. Of dat alsnog moet gebeuren, is de vraag.

Hoge schoorsteenpijpen hebben nooit gedomineerd in deze industriearme gemeente. Des te opmerkelijker is die ene rood-stenen pijp die, als een solitair in het gazon, staat in het weiland aan de Veldzichtstraat. Zij is het restant van een kwekerij waar druiven en planten gekweekt werden. De rest van de kwekerij werd in 1980 gesloopt.

Wat, tenslotte, in recentere jaren voor bedrijfsdoeleinden in deze gemeente is gebouwd, zal bij een komende inventarisatie opgespoord moeten worden.

De nutsbedrijven

Afsluitend nog enkele woorden over een

bijzonder soort bedrijven.

In de 19e eeuw gaat de overheid zich bemoeien met zekere terreinen van het economische leven. Het betreft dan meestal producten en diensten van algemeen belang. In die jaren huldigt men het standpunt dat deze bedrijven in handen van de overheid moeten zijn. Het gaat daarbij zowel om staats- als om gemeentelijke bedrijven.

Ook in deze gemeente hebben de zogenaamde nutsbedrijven hun sporen achtergelaten.

* Het oudste betreft het post- en telegraafkantoor in De Bilt (1884), dat ook dienst deed als politiebureau en gemeentehuis. Het heeft een plaatsje gekregen op de gemeentelijke monumentenlijst. De bescherming betreft echter het voorhuis tot een diepte van 7½ meter, dat wel. Het postkantoor in Bilthoven heeft de status van beschermd gebouw nog niet bereikt.

* Van de in 1905 in werking gestelde particuliere elektriciteitscentrale in de Nieuwstraat is niets meer over. Begin twintiger jaren nam de PUEM dit bedrijf over. De PUEM heeft nog wel gezorgd voor enkele markante bouwsels in onze gemeente. Zo staan aan de Soestdijkseweg(2), de Tuinstraat en De Holle Bilt vier transformatorhuisjes. Het huisje Soestdijkseweg-Noord 480 heeft een plaats gekregen op de gemeentelijke monumentenlijst.

Foto van de kwekerij van B. de Groot aan de Veldzichtstraat, genomen vanaf de Utrechtseweg. De broeikassen werden in 1980 gesloopt, de schoorsteen is gespaard gebleven.

* Dat geldt eveneens voor het z.g. eilandstation in Bilthoven (1901) van de Spoorwegen aan de Soestdijkseweg. "Cultuurhistorisch van belang als één van de bepalende factoren voor de ontwikkeling van Bilthoven", schrijven de opstellers van de monumentenlijst.

* De watertoren aan de Burgemeester van der Borchlaan, gebouwd in 1926, stond ook genomineerd voor de gemeentelijke lijst. Het aanbrengeven evenwel van een cementen laag op het bakstenen bouwsel vond men zo ingrijpend dat de toren geen plaatsje kreeg op de definitieve lijst.

* Van het gasbedrijf in de Nieuwstraat is het kantoor bewaard gebleven. De gevelsteen en andere versieringen herinneren nog duidelijk aan de oorspronkelijke functie van dit gebouwtje.

*Hoewel formeel geen echt nutsbedrijf wil ik aan dit rijtje het Biltse Badhuis in de Torenstraat toevoegen. Gebaad wordt daar allang niet meer, tenminste niet door het publiek, maar het gebouwtje heeft nog weinig van haar oorspronkelijk aanzien verloren.

Noten:

- 1) Bij het schrijven van deze inleiding heb ik gebruik gemaakt van publikaties van het Projectbureau Industrieel Erfgoed (PIE), de stichting Federatie Industrieel Erfgoed Nederland (FIEN) en de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL).

- 2) In dit jaar worden er naast landelijke evenementen ook provinciale activiteiten georganiseerd. In de provincie Utrecht staat het thema 'Industrie en Water' centraal. Geïnteresseerden kunnen voor een overzicht van de evenementen contact opnemen met het projectbureau, telefoon 030-6919996.
- 3) Gebruikte literatuur bij dit tweede gedeelte: Monumenteninventarisatie De Bilt, E.H.Dikland/J.A.v.d.Hoeve, 1983; Gemeentelijke Monumentenlijst De Bilt, 1991; De Bilt, Geschiedenis en Architectuur, S.Broekhoven/S.Barends, 1995.
- 4) Zie :De Biltse Grift nr.12. Ellen Drees: Stoomwasserij 'De Sneeuwbal'.
- 5) Het in de monumentenlijst genoemde jaartal "ca. 1880" moet zijn "1899".
- 6) De familie Buitenweg zoekt nog steeds naar een waardige plaats voor dit historische wapen. Misschien kan het een plaatsje krijgen aan een van de nieuwe muren van ons vergrote gemeentehuis. Het zou een, zij het wat laat, eerbetoon zijn aan de voor deze gemeente ooit zo belangrijke industrie.
- 7) Deze tentoonstelling vond plaats op 18 en 19 november 1995 bij V.V.S.O.WVT en op 2 januari 1996 in het Witte Dorpshuis. De catalogus van deze tentoonstelling (48 bladzijden) is nog verkrijgbaar op De Oude School; 104 bedrijven worden erin vermeld. Van 46 bedrijven is een beschrijving opgenomen.
- 8) De gebouwen van Jean Heijbroek stonden naast het spoorwegstation in Bilthoven. De oude gevel aan de stationszijde (perron richting Utrecht) is bij de laatste verbouwing grotendeels gespaard gebleven.

Over brand op Beerschoten en hoe geld en goud in rook opgingen

Lies Haan-Beerends

Bij het horen van de naam Beerschoten zullen velen uit De Bilt denken aan het Bosgebouw Beerschoten. Daarover is regelmatig in de regionale bladen te lezen. De Stichting Het Utrechts Landschap ontwikkelt in en om het als bezoekerscentrum ingerichte Bosgebouw talloze educatieve evenementen. Het Bosgebouw, De Holle Bilt nr. 6, is het voormalige koetshuis van het landgoed Beerschoten.

Het huis Beerschoten, ontstaan uit een boerderij behorende bij het Vrouwenklooster, heeft een zeer lange geschiedenis achter de rug. Na de Reformatie werden de bezittingen van het Vrouwenklooster onder het beheer van de Ridderschap in Utrecht gesteld. Zo ook de uithof Beerschoten.

In 1680 werd Beerschoten verkocht en werd Jacob Martens de eerste particuliere eigenaar. Het grondbezit van Beerschoten werd in de daaropvolgende eeuwen enkele malen vergroot. Het huis onderging diverse verbouwingen.

Omstreeks 1820 kwam het landgoed in handen van Jonkheer J. Steengracht van Oostcapelle. De familie Steengracht van Oostcapelle liet het huis eveneens verfraaien en liet omstreeks 1850 door de landschapsarchitect Zocher het park in Engelse landschapsstijl aanleggen. Zo werd Beerschoten één van de mooie buitenplaatsen aan het begin van de Stichtse Lustwarande. De achterzijde bood en biedt menig voorbijganger vanaf De Holle Bilt en Utrechtseweg een prachtige aanblik.